

‘Ο διαθρησκειακός διάλογος καὶ ἡ παγκόσμια Σωτηρία

Π. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΛΑΨΗ*

‘Η δυναμικὴ τοῦ διαθρησκειακοῦ διαλόγου

Μέσα στὰ πλαίσια τοῦ συμπιεσμένου χώρου καὶ χρόνου τῆς παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναπροσδιορίσουμε τὴ σχέση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὶς πολλαπλὲς θρησκευτικὲς, κοινωνικὲς, πολιτισμικὲς καὶ φυλετικὲς κοινότητες πού συνυπάρχουν στὸν ἴδιο ζωτικὸ χῶρο, διεκδικοῦν τὸ δικαίωμα τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς ἰδιαιτερότητάς τους καὶ ἀγωνίζονται νὰ συμμετέχουν ἐνεργὰ καὶ ἰσότημα στὴ διανομὴ τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς δύναμης. Ἡ σύγχρονη κοινωνία εἶναι καὶ θὰ παραμείνει ἀμετάβλητα πολυπολιτισμικὴ καὶ πολυθρησκευτικὴ μὲ ἀνυπέρβλητα στοιχεῖα ἐσωτερικῆς ποικιλότητος. Πῶς οἰκοδομεῖται καὶ περιφρουρεῖται ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφευχθοῦν βίαιες καὶ ἀδικες καταστάσεις καὶ ἀντιπαραθέσεις; Πῶς ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σ’ αὐτὰ τὰ κοινωνικὰ πλαίσια μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν προάσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τὴν καλλιέργεια τῆς ἀνθρώπινης ἀλληλεγγύης, τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης; Οἱ ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προϋποθέτουν πῶς ἡ θεολογία ἀρνεῖται τὸν αὐτοπεριορισμὸ τῆς στὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα ζωῆς καὶ ἀναζητᾷ τρόπους ἔκφρασης καὶ ἐνεργῶ συμμετοχῆ στὸ δημόσιο χῶρο, στὴ κοινωνία τῶν πολιτῶν. Μία τέτοια ἀντίληψη προϋποθέτει τὴν ἀποδοχὴ τῆς βασικῆς θεολογικῆς ἀρχῆς πού ἀναγνωρίζει τὴ θεϊκὴ παρουσία καὶ ἐνέργεια ὄχι μόνο στὸν στενὰ ἐννοούμενο ἱερὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὴ ροὴ τῆς ἱστορίας καὶ γενικὰ σ’ ὀλόκληρη τὴ δημιουργία.

Ὁ δημόσιος λόγος τῆς Ὁρθοδοξίας ἔχει ἐκ τῶν πραγμάτων συναφειακὸ χαρακτήρα, δηλαδή δὲν ἀγνοεῖ τὰ κοινωνικὰ δρώμενα καὶ τὶς ἀνθρώπινες ὑπαρξιακὲς ἀναζητήσεις, προασπίζοντας πάντοτε τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καὶ

* Ὁ π. Ἐμμανουὴλ Κλάψης εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Τιμίου Σταυροῦ Βοστώνης, Η.Π.Α.

έμπλουτίζοντας τὸν κόσμον μὲ τὴν θεϊκὴ παρουσία, φέροντας τὸν κόσμον σὲ κοινωνία καὶ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Θεὸ προάγοντας τὴν εἰρήνην τοῦ Θεοῦ, τὴ δικαιοσύνη καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἀγάπη Του. Στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε πῶς καὶ ἄλλες θρησκευτικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς ὁμάδες διεκδικοῦν μὲ τὸ ἴδιο πάθος νὰ αὐτοπροσδιορίζονται, νὰ ἐκφράζουν τὸ δικό τους δημόσιο λόγο, νὰ συμμετέχουν στὴ διαλογικὴ διαμόρφωση τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ νὰ ἀπαιτοῦν τὴ συμμετοχὴ σὲ μία ἰσοτίμη κατανομὴ δυνάμεως καὶ ἀγαθῶν.

Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀμετάβλητα πολυπολιτισμικῆς καὶ πολυθρησκευτικῆς φιλελεύθερης δημοκρατικῆς κοινωνίας, ἀναγνωρίζεται πῶς ὁ διάλογος στὸ δημόσιο χῶρο, μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τὸ σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας ἀποτελεῖ ἀναγκαία προϋπόθεση εἰρηνικῆς καὶ δίκαιης συμβίωσης ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ὁ διάλογος δημιουργεῖ τὸν ἀναγκαῖο χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο διάφορες πολιτισμικὲς καὶ θρησκευτικὲς κοινότητες ἀλλὰ καὶ αὐτόνομοι πολῖτες διαλέγονται μέσα ἀπὸ ἐλεύθερες καὶ ἰσοτίμες διαδικασίες γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ κοινοῦ καλοῦ.

Ὁ διάλογος σὲ μία σύγχρονη δημοκρατικὴ κοινωνία δὲν ὀδηγεῖ πάντοτε σὲ ὁμοφωνία ἀλλὰ ἀποσκοπεῖ νὰ ἐξομαλύνει εἰρηνικὰ διαφωνίες στὸ δημόσιο χῶρο ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατόν. Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ διαλόγου γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς καὶ εἰρήνης ἀπαιτεῖ τὴν ὑπέρβαση τῆς ἀντίληψης «πῶς δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συνεχίσει κανεὶς τὸν διάλογο ὅταν οἱ διαφωνίες εἶναι δεδομένες καὶ ἀνυπέρβλητες», καθὼς καὶ τῆς ἀποψῆς ὅτι ὁ μόνος τρόπος ἐπίλυσης διαφορῶν εἶναι ἡ βίαιη ἐπιβολὴ τῶν ἰσχυρῶν στοὺς ἀδυνάτους. Ὁ διάλογος ἀκόμη καὶ σὲ καταστάσεις ἐντόνων κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ ἀντιπαραθέσεων δὲν εἶναι ἄκαρπος, οὔτε καὶ καταληκτικὸς ἀλλὰ συντηρεῖ ἀκόμη καὶ ὑπὸ αὐτὲς τίς συνθῆκες ὅσο εἶναι δυνατόν τὴν κοινωνικὴν συνοχὴ καὶ ἐπικοινωνία. Ἄν οἱ συνομιλοῦντες δὲν μποροῦν νὰ συμφωνήσουν, τουλάχιστον μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν ἐνδιάμεσες καταστάσεις, πού δὲν ὀδηγοῦν σὲ βίαιες συγκρούσεις καὶ νὰ δοῦν τίς διαφωνίες τους ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν κοινῶν πραγμάτων καὶ ἀντιλήψεων πού τοὺς ἐνώνουν παρ' ὅλες τίς διαφορὲς τους. Ὁ διάλογος προάγει τὸ κοινὸ ἀγαθὸ καὶ συμφέρον μὲ τὴν προϋπόθεση, ὅμως, νὰ ἔχουν ὅλοι οἱ πολῖτες, κοινότητες, κινήματα καὶ ὀργανισμοὶ τὴ δυνατότητα νὰ συμβάλουν ἰσοτίμα καὶ διαλογικὰ μὲ τὴν ἰδιαιτερότητά τους στὴ διαμόρφωση τοῦ κοινοῦ καλοῦ.

Οί Ὁρθόδοξοι ἐκκλησίες μὲ τὴν ἐπιλογή τους νὰ συμμετέχουν ἐνεργὰ στοὺς οἰκουμενικοὺς καὶ διαθρησκειακοὺς διαλόγους ἀποδέχονται τὰ κοινωνικά δεδομένα μίας σύγχρονης δημοκρατικῆς κοινωνίας μὲ τὸν ἀνυπέρβλητο πλουραλισμὸ τῆς καὶ ἐπιδιώκουν συνειδητὰ τρόπους εἰρηνικῆς συνύπαρξης καὶ συνεργασίας γιὰ τὴν προάσπιση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ τῶν δικαιωμάτων. Οἱ προκαθήμενοι τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἀπὸ κοινουῦ διεμήνυσαν ἀνεπιφύλακτα ἀπὸ τὴ Βηθλέεμ τὸ 2000: «Προσβλέπομεν πρὸς τὰς ἄλλας μεγάλας θρησκείας, ἰδίᾳ δὲ τὰς μονοθειστικὰς, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ, προτιθέμενοι νὰ οἰκοδομήσωμεν ἔτι πλέον τὰς προϋποθέσεις διαλόγου μετ' αὐτῶν ἐπὶ τῷ τέλει τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης ὄλων τῶν λαῶν... Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀπορρίπτει τὴν μισαλλοδοξίαν καὶ καταδικάζει τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν, ὅποθενδήποτε ἤθελον ἐκδηλωθῆ τοιαῦτα φαινόμενα»¹. Γενικὰ ἡ Ὁρθόδοξία ὑποστηρίζει τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξη τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καὶ μειονοτήτων καὶ τὴν ἐλευθερία συνειδήσεως τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τοῦ κάθε λαοῦ.

Τὸ βασικὸ κίνητρο τῆς Ὁρθόδοξης συμμετοχῆς στὸ διαθρησκευτικὸ καὶ γενικὰ στὸν πολιτιστικὸ διάλογο δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα ποὺ ἀποβλέπει νὰ ξεπεράσουμε τὴν ἰδεατὴ σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν καὶ τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας. Ἡ συμμετοχὴ τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν διάλογο πρέπει νὰ ἔχει θεολογικὲς βάσεις. Ἡ θεολογικὴ κατοχύρωση τοῦ διαλόγου ὅμως θὰ παραμείνει ἓνα δυσεπίλυτο καὶ διαιρετικὸ θεολογικὸ πρόβλημα ἢ καλύτερα μίᾳ πρόκληση ποὺ ἀποκαλύπτει κατὰ πόσο ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία, ὅπως ἐκφράζεται σήμερα, ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ὑπερβῆ τὴ μονολογικὴ διάσταση τῆς μαρτυρίας τῆς, ἡ ὁποία περιορίζει τὴν δυνατότητα νὰ διαλεχτεῖ δημιουργικὰ καὶ μεταμορφωτικὰ μέσα στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν στὸ διαθρησκειακὸν διάλογο δὲν σημαίνει πὼς ἀγνοοῦνται ἢ ὑποβαθμίζονται οἱ διαφορές, οἱ ἀντιθέσεις καὶ οἱ διαμάχες μετὰ τῶν θρησκειῶν μὲ τὴν υἰοθέτηση κάποιας μορφῆς συγκρητισμοῦ. Κάτι τέτοιο θὰ δημιουργοῦσε μίᾳ λανθάνουσα ἀντίληψη ὁμοφονίας ποὺ θὰ ἦταν ἐμπόδιο στὸν αὐθεντικὸ καὶ ἀμερόληπτο διάλογο καὶ ἀναπόφευκτα θὰ δημιουργοῦσε ἐχθρότητα γιὰ τὸν διάλογο, προκειμένου νὰ προστατευτεῖ ἡ γνήσια ταυτότητα τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων. Βέβαια ὑπάρχουν πολλὲς ἀντι-

1. «Μήνυμα ἀγάπης χωρὶς διακρίσεις στέλνουν οἱ προκαθήμενοι τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα», *Καθημερινή*, 8.1. 2000.

θέσεις και διαμάχες μεταξύ τῶν θρησκειῶν πού δέν ἔχουν καμία σχέση μέ τήν αὐθεντική ταυτότητά τους ἀλλά βασιζονται σέ παρερμηνείες, ἄγνοια και προκαταλήψεις πού μπορεί ὁ διάλογος και ἡ ἐπικοινωνία νά ἐξαλείψει. Οἱ Ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες συμμετέχουν στό διάλογο ἀπορρίπτοντας τήν ἀντίληψη πῶς οἱ θρησκευτικές κοινότητες ὑπερβαίνοντας τίς διαφορές τους θά πρέπει νά ἀναγνωρίσουν πῶς ὅλες οἱ θρησκείες, μέσα ἀπό συγκεκριμένα ἱστορικά πλαίσια και συγκυρίες, ἐκφράζουν μέσα ἀπό τήν παράδοση και τή λατρευτική τους ζωὴ τήν ἴδια ἀντίληψη γιά τήν ὑπερβατική, ἱερή και θεία ὑπαρξη. Οἱ διαφορές μεταξύ τῶν θρησκειῶν εἶναι οὐσιαστικές και ἀνταντακλοῦν συγκεκριμένους τρόπους ζωῆς και πολιτισμοῦ πού εἶναι ἀδύνατον νά ἀγνοηθοῦν. Αὐτό ὅμως δέν ὀδηγεῖ ἀλλά οὔτε νομιμοποιεῖ βίαιες συγκρούσεις μεταξύ θρησκευτικῶν κοινοτήτων. Ὁ διαθρησκειακός διάλογος μπορεί νά συμβάλλει στήν ὑπέρβαση τῆς βίας πού θρησκευτικές διαφορές μπορεί νά ἀναμοχλεύουν. Κάτι τέτοιο εἶναι ἐφικτό ἀφοῦ ἐνυπάρχουν σ' ὅλες τίς θρησκείες οἱ δυνατότητες νά ἔχουν εἰρηνικές και δίκαιες σχέσεις μέ ἄλλες θρησκευτικές κοινότητες και ἰδιαίτερα μέσα στά πλαίσια μιᾶς σύγχρονης δημοκρατικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπιλογή τῆς βίας γιά τήν ἐπίλυση θρησκευτικῶν διαφορῶν δέν ἀνταντακλᾷ τίς πλέον εὐγενικές, φιλόφρονες και αὐθεντικές ἐκφράσεις τους.

Ἡ δημόσια μαρτυρία τῆς Ὀρθοδοξίας και ἡ συνεργασία γιά τὸ κοινὸ καλὸ προαπαιτεῖ τὸ σεβασμὸ τῆς θρησκευτικῆς, πολιτιστικῆς, και φυλετικῆς ἑτερότητας και ἐπιπλέον τήν ἀνάπτυξη και καλλιέργεια ἑνὸς κώδικα γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας πέρα ἀπὸ τὴ δεδομένη ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα, ἀφοῦ αὐτὸ πού ἐπιδιώκεται μέ τὴν ἐνεργὸ παρουσία τῆς και συμμετοχῆ στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν εἶναι νά γίνει κατανοητὴ και λογικὰ ἀποδεκτὴ ἡ ἀλήθεια σὰν προσφορά και δῶρο Θεοῦ στὴ διαμόρφωση τῶν ἀρχῶν και τῶν ἀξιῶν πού θά πρέπει νά διέπουν τὴ κοινωνικὴ ζωὴ. Στὸ δημόσιο χῶρο ἡ Ὀρθοδοξία ὄχι μόνο προσφέρει τὴ δικὴ τῆς ἀλήθεια, ἀλλὰ σεβόμενη τὴν ἑτερότητα τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν και πολιτιστικῶν ὁμάδων και δίνοντας προσοχὴ στό δικὸ τους λόγο, πάντοτε μέσα στὰ διαλογικὰ και κριτικὰ πλαίσια, εἶναι δυνατόν νά ἐμπλουτίσει τὴν ἔκφραση τῆς ὀρθοδοξίας μέ τίς βιωματικὲς ἐμπειρίες και προτάσεις τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν και πολιτιστικῶν ὁμάδων και νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ στρεβλώσεις πού ἡ πολεμικὴ, ἡ ἄγνοια και ὁ φόβος ἔχουν καλλιεργήσει. Χαρακτηριστικὰ ὁ καθηγητὴς Γρηγόρης Ζιάκας τονίζει:

«Κατὰ τὸ διάλογο ἀγάπης μέ τοὺς συνανθρώπους τῶν ἄλλων θρησκειῶν δέν πρέπει τίποτε τὸ ἀξιόλογο τῶν ἄλλων θρησκειῶν νά ἀρνηθοῦμε, ἀλλὰ και τίποτε ἀπὸ τὸ ἀξιόλογο νά τὸ δεχθοῦμε ἄκριτα. Ἐδῶ, πρέπει

να βρεθεί ή χρυσή τομή, τὸ σημείο ἐπαφῆς στοῦ διάλογο με τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Χρειαζόμαστε ἕνα διάλογο σὲ ἀμοιβαῖο δοῦναι καὶ λαβεῖν, στὸν ὁποῖο νὰ τεθοῦν ἐπὶ τάπητος καὶ νὰ ἐξεταστοῦν οἱ βαθύτερες ἐμπειρίες καὶ σκοποὶ τῶν θρησκειῶν· ἕνα διάλογο, στοῦ ὁποῖο ὅλες οἱ θρησκείες θὰ προκληθοῦν ὄχι νὰ δικαιολογήσουν καὶ νὰ δικαιώσουν τὰ πάντα, ἀλλὰ νὰ ποῦν τὸ ἄριστο, βαθὺ καὶ σπουδαῖο πὺν διαθέτουν»².

Οἱ ἄλλες θρησκείες ἔχουν καὶ αὐτὲς τὴ δυνατότητα νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία, τὸ φόβο τῆς ἑτερότητας, καὶ νὰ ἀνοιχθοῦν περισσότερο στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ πιθανὸν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν καθολικότητα τοῦ Θεοῦ στὸν ἐνσαρκωμένο Λόγο. Ὁ διάλογος τῶν θρησκειῶν δὲν ἀποσκοπεῖ στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἰδεατῆς θρησκείας πὺν ἐνώνει ὅλες τὶς θρησκείες τοῦ κόσμου ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴ σχετικοποίηση τῆς ἀλήθειας. Αὐτὸ πὺν σκοπεύει ὁ διαθρησκευτικὸς διάλογος εἶναι ἡ δυνατότητα, οἱ διάφορες θρησκευτικὲς κοινότητες ἀφοῦ ἀναγνωρίσουν τὶς ἀνυπέρβλητες καὶ μὴ ἐκπτώσιμες διαφορές, νὰ ἀνακαλύψουν δυνατότητες νὰ εἶναι καὶ νὰ ἀποτελοῦν τὴν παρουσία καὶ τὴ δύναμη στὴν ἱστορία πὺν προάγει τὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη, τὴ δικαιοσύνη, τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἐγκωκεντρικότητα καὶ τὴν ἐνδοκοσμικότητα, τὰ βασικὰ αἷτια τῆς ἀνθρώπινης ἀλλοτριώσης καὶ τῆς βαρβαρότητας τῆς ἱστορίας.

Ὁ διαθρησκευτικὸς διάλογος δὲν θὰ πρέπει νὰ περιορίζεται σὲ διαθρησκευτικὰ συνέδρια, σταῦ ὁποῖα εἰδικοὶ ἐπιστήμονες διαλέγονται στὴν προσπάθεια τοὺς νὰ κατανοήσουν καλύτερα τὶς θρησκευτικὲς παραδόσεις καὶ νὰ ἐκτιμήσουν ἀμοιβαῖα τὴν πνευματικὴ τους ἀξία. Ὁ διαθρησκευτικὸς διάλογος ἀποκτᾶ ὄντοτητα, ὅταν οἱ πιστοὶ τῶν διαφόρων θρησκειῶν προσεγγίζονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ ἀγωνίζονται σὰν καλοὶ γείτονες νὰ ζήσουν μαζί τὶς χαρὲς καὶ τὶς λύπες τῆς ζωῆς, ἀλληλοστηριζόμενοι σὲ δύσκολες στιγμές, προσφέροντας ὁ ἕνας στὸν ἄλλο βοήθεια, ἐλπίδα καὶ κουράγιο. Σὲ περιστάσεις καταπίεσης, βίας καὶ κοινωνικῆς ἀδικίας οἱ θρησκείες μέσα ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ διαθρησκευτικοῦ διαλόγου μποροῦν νὰ ἐνεργοποιηθοῦν καὶ νὰ γίνουν καταλύτες γιὰ τὴν ἐδραίωση τῆς ἐλευθερίας, τῆς εἰρήνης, τῆς δικαιοσύνης. Ἀκόμη περισσότερο ὁ διαθρη-

2. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Δ. ΖΙΑΚΑΣ, «Ὁ Εὐαγγελικὸς Λόγος στοῦ Διάλογο με τοὺς Συνανθρώπους μας τῶν ἄλλων Θρησκειῶν», Τμῆμα Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ., *Χριστὸς καὶ Ἱστορία. Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητῆ Σάββα Ἀγγοῦριδη* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1993), σ. 197.

σκευιακός διάλογος προσφέρει μοναδική ευκαιρία στις διάφορες θρησκευτικές κοινότητες να ανακαλύψουν, έρμηνεύοντας διαλογικά, τις πνευματικές τους παραδόσεις, να μελετήσουν τη σπουδαιότητα της προσευχής και της περιουλολογίας και να άνιχνεύσουν άπό κοινού τρόπους άπελευθέρωσης του μετανεωτε- ρικού κόσμου άπό την ένδοκοσμικότητα και την έπανασύνδεσή του με τον ύπερβατικό Θεό. Η φύση και ό τρόπος του διαθρησκειακού διαλόγου μπορεί και πρέπει να διαφέρει αναλόγως του χρόνου και των περιστάσεων. Ό τονι- σμός της άλληλεξάρτησης των διαφόρων έκφράσεων του διαθρησκειακού δια- λόγου, του έπιστημονικού διαλόγου, του διαλόγου της ζωής, της πράξης και της θρησκευτικής έμπειρίας είναι αναγκαίος για να μην περιορισθεί ό διαθρησκει- ακός διάλογος σε άντικείμενο πού άπασχολεί μόνο τους ειδικούς.

Η διαμόρφωση μιάς Όρθόδοξης θεολογίας των θρησκειών θα πρέπει να δώσει άπάντηση στα έρωτήματα: Ποιά είναι ή θεολογική σχέση του Χριστιανι- σμού με τις άλλες θρησκείες πού δέν έχουν αναφορά στην άποκάλυψη του Θε- ού; Άν άλλες θρησκείες δέν αναφέρονται στην άποκάλυψη του Θεού τότε ποιά είναι ή ουσία τους σε σχέση με τον Χριστιανισμό; Είναι μόνο πλάνη και ψευ-δος, διαστροφή και ειδωλολατρία, έκφραση και άποτέλεσμα ύποκειμενικής άνάπασης και ευσέβειας, ή περιέχουν και στοιχεία άλήθειας; Και αν ναι, πώς γίνονται κατανοητά θεολογικά; Τέλος, μπορούν τα διαλογικά πλαίσια και ή άλληλογνωριμία πού προσφέρει ό διαθρησκειακός διάλογος να έμπλουτίσουν την Όρθόδοξη παράδοση ιδιαίτερα στην κατανόηση για τη θεία πραγματικό- τητα και τη σχέση του άνθρωπου με τον Θεό στο σημερινό κόσμο;

Θεολογική προσέγγιση των άλλων θρησκειών

Η θεολογική άξιολόγηση των άλλων θρησκειών δέν έχει γίνει άντικείμενο ούσιαστικής μελέτης και προβληματισμού άπό τους Όρθόδοξους θεόλογους, αν και ή Όρθοδοξία συμμετέχει ένεργά στον διαθρησκειακό διάλογο³. Όρθό-δοξοι θρησκευτολόγοι μέσα στα πλαίσια των έπιστημονικών ένδιαφερόντων

3. «Άπό Όρθοδόξου-δογματικής έπόψεως τó περι μη χριστιανικών θρησκειών θέμα δέν έχει έπαρκώς και συστηματικώς άντιμετωπισθή, παρ' όλον ότι ή πατερική θεολογία είναι κατά- σπαρτος εκ θεολογικών περι της θρησκείας άπόψεων και έχουν γίνει άπόπειραί τινες κατανοή- σεως της θρησκείας κυρίως ύπό όρθοδόξων θρησκευτολόγων», σελ. 96, ΜΕΓΑ ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Η Θρησκεία, Δογματική Θεώρησης* (Άθήνα: 1978).

τους ήταν οί πρώτοι πού άποπειράθηκαν νά άξιολογήσουν θετικά τις άλλες θρησκείες⁴. Ο Άρχιεπίσκοπος Άλβανίας Άναστάσιος στή μονογραφία του με τίτλο «Διάφορες Χριστιανικές άντιλήψεις για τις άλλες Θρησκείες» άναφέρει συνοπτικά τις διάφορες θεωρίες πού έχουν διατυπωθεϊ στήν ιστορία για τις άλλες θρησκείες. Αυτές, κατά τόν Άναστάσιο, είναι βασικά έξι: Πρώτο, οί θρησκείες είναι έργο του διαβόλου και κανένα στοιχείο άπ' αυτές δέν μπορεί νά έχει θέση στήν χριστιανική Έκκλησία. Δεύτερο, οί Θρησκείες άποτελούν μορφώματα της διεφθαρμένης φύσης του ανθρώπου και της άπιστίας του. Τρίτο, ό άνθρωπος δέν είναι έντελώς άνίκανος νά άτενίσει τó μυστήριο του Θεού, πάντοτε είχε τήν έφεση προς Αυτόν και μερική γνώση του Θεού. Τέταρτο, ό Θεός δέν έγκατέλειψε τους διαφόρους λαούς χωρίς άκτίνες της άποκαλύψεώς του. Σ' όλες τις ύπάρχουσες θρησκείες ύπάρχουν σημεϊα της Θεϊας χάριτος. Πέμπτο, ή ιστορία των θρησκειών άποτελεϊ προπαρασκευή για τόν Χριστιανισμό πού είναι ή ολοκλήρωση και ή τελειοποίηση της θρησκευτικής ζωής. Και έκτον, ό χριστιανισμός δέν έχει τήν άποκλειστικότητα της αλήθειας, αλλά άπλα είναι πρωτότοκος μεταξύ άδελφών θρησκευμάτων. Πιο συγκεκριμένα, άναφερόμενος στις έπικρατούσες Όρθόδοξες θεολογικές άντιλήψεις για τις άλλες θρησκείες σημειώνει:

«Οί Όρθόδοξοι θεολόγοι, άναφερόμενοι συνήθως παρεμπιπτόντως εις τó πρόβλημα της σημασίας και άξίας των άλλων θρησκειών, τονίζουν τήν μοναδικότητα και τó άσύγκριτον του Χριστιανισμού, δέχονται όμως κατά κανόνα, ότι και έκτός της Έκκλησίας είναι δυνατή ή γνώσις ώριμένων βασικών θρησκευτικών αληθειών (ώς ή ύπαρξις του Θεού, ό πό-

4. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, *Various Christian Approaches to the Other Religions, A Historical Outline* (Athens, 1971). "Emerging Perspectives on the Religions of Christians to People of Other Faith. An Eastern Orthodox Contribution", *International Review of Mission* 77 (1988), σς. 332-345. "Facing People of Other Faiths From an Orthodox Point of View", *The Greek Orthodox Theological Review*, 38(1993), σς. 131-152. Έλληνικά: Παγκοσμιοτητα και Όρθοδοξία (Άθήνα, εκδ. Άκριτας, 2002), σς. 167-206. ΓΡΗΓΟΡΗΣ Δ. ΖΙΑΚΑΣ, *Διαθρησκευτικοί Διάλογοι, Ζώντας Άρμονικά με τόν θρησκευτικώς άλλον* (Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρας, 2010). Ο καθηγητής Λεωνίδας Φιλιππίδης άναγνώριζε πώς «και έν τῷ πολυθεϊσμῷ ... ύπάρχουσι γήσιαι ήθικαι και θρησκευτικαι άξια» και άκόμη πώς ή θρησκεία δέν είναι άπλώς ύποκειμενικόν βίωμα τονίζοντας πώς: «Οί λαοι της γής πάντες, οί έξωχριστιανικοί..., διησθάνοντο και ήσθάνοντο τó μυστηριώδες βάθος της ύπερβατικής πραγματικότητας ύπό τας έξωτερικώς εκδηλώσεις της· και αυτοί έβαινον επί τὰ ίχνη του Θείου, όπερ διεκλάμπει διά παντός του Είναι και Γίγνεσθα έν τῇ φύσει και τῇ ιστορίᾳ» (βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ιστορία της έποχής της Καινῆς Διαθήκης έξ έπόψεως παγκοσμίου και πανθρησκειακής*, Άθήνα, 1958, σ. 603, 604).

θος πρὸς σωτηρίαν, ἠθικαὶ ἀρχαί, βίωσις τοῦ θεοῦ). Καίτοι ἡ γνῶσις αὕτη καὶ τὰ συναφῆ βιώματα κρίνονται ἀτελῆ, εἶναι ἐν τούτοις δυνατὸν νὰ ὀδηγηθοῦν οἱ ἄνθρωποι πλησίον τῆς “ἀληθινῆς ζωῆς”⁵.

Γιὰ μερικοὺς Ὀρθόδοξους θεολόγους, οἱ θρησκείες θεωροῦνται ἀνθρώπινα κατασκευάσματα, κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἐπιφαινόμενα χωρὶς σωστικὴ ἀξία⁶.

5. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, *Θέσεις τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Ἱστορικὸν διάγραμμα-πανεπιστημιακὰ παραδόσεις*, (Ἀθήναι, 1976), σ. 64-65.

6. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Β. ΣΚΟΥΤΕΡΗ, «Ἡ Διάκρισις Μεταξὺ Θρησκευτικῆς καὶ Χριστιανικῆς Θεολογίας», *Θεολογία* 40(1971), σ. 396-406. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι ἡ «Ὁμολογία Πίστεως κατὰ τοῦ Οἰκουμενισμοῦ» κληρικῶν καὶ μοναχῶν (Ἀπρίλιος 2009) ποὺ τονίζει: «Ἡ μοναδικὴ ὁδὸς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ πίστις στὴν Ἁγία Τριάδα, στὸ ἔργο καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὰ συνεχιζόμενα εἰς τὸ σῶμα Αὐτοῦ, τὴν Ἁγία Ἐκκλησία. Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ μόνον ἀληθινὸ φῶς δὲν ὑπάρχουν ἄλλα φῶτα γιὰ νὰ μᾶς φωτίσουν, οὔτε ἄλλα ὀνόματα ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς σώσουν... Ὅλα τὰ ἄλλα πιστεύματα, ὅλες οἱ θρησκείες, ποὺ ἀγνοοῦν καὶ δὲν ὁμολογοῦν τὸν Χριστὸ ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα εἶναι ἀνθρώπινα κατασκευάσματα καὶ ἔργα τοῦ Διαβόλου, δὲν ὀδηγοῦν στὴν ἀληθινὴ θεογνωσία καὶ στὴν διὰ τοῦ θεοῦ βαπτίσματος ἀναγέννηση, ἀλλὰ πλανοῦν τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ὀδηγοῦν στὴν ἀπώλεια» (βλ. <http://www.impantokratoros.gr/B742476A.el.aspx>). Ἡ θεώρηση ὅμως πὼς οἱ ἄλλες θρησκείες εἶναι ἀνθρώπινα κατασκευάσματα, ἔργα τοῦ διαβόλου ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀπώλεια καὶ πὼς δὲν ὑπάρχει ἡ σωστικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ πέραν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν μερικὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἀποχρύωση. Στὴ Παλαιὰ Διαθήκη οἱ θεοὶ τῶν ἐθνικῶν θεωροῦνται εἰδωλα: «Μέγας εἶναι ὁ Κύριος ... Ὅλοι οἱ θεοὶ τῶν λαῶν εἶναι εἰδωλα» (Ψλ 96:4-5), «Οὔτως λέγει ὁ Θεὸς ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ ὁ ρυσάμενος αὐτὸν Θεὸς σαβαώθ· ἐγὼ πρῶτος καὶ ἐγὼ μετὰ ταῦτα· πλὴν ἐμοῦ οὐκ ἔστι Θεὸς» (Ἠσ. 44:6).

Στὴ Σοφία Σολομώντος ἀναγνωρίζεται ἡ ἀναζήτηση τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὰ ἔθνη, ἀλλὰ τὸ λάθος ποὺ διέπρωξαν ἦταν νὰ λατρεύσουν τὴν ὁμορφίαν τῆς δημιουργίας καὶ ὄχι τὸν δημιουργό της.

«Μάταιοι μὲν γὰρ πάντες ἄνθρωποι φύσει, οἷς παρὴν Θεοῦ ἀγνωσία καὶ ἐκ τῶν ὀρωμένων ἀγαθῶν οὐκ ἴσχυσαν εἰδέναι τὸν ὄντα οὔτε τοῖς ἔργοις προσχόντες ἐπέγνωσαν τὸν τεχνίτην· 2 ἀλλ' ἡ πῦρ ἢ πνεῦμα ἢ ταχινὸν ἀέρα ἢ κύκλον ἄστρων ἢ βίαιον ὕδωρ ἢ φωστῆρας οὐρανοῦ πρυτάνεις κόσμου θεοὺς ἐνόμισαν. 3 ὧν εἰ μὲν τῇ καλλονῇ τερπόμενοι ταῦτα θεοὺς ὑπελάμβανον, γνότωσαν πῶς τούτων ὁ δεσπότης ἐστὶ βελτίων, ὁ γὰρ τοῦ κάλλους γενεσιάρχης ἔκτισεν αὐτὰ» (Σολ. 13:1-3).

Ὁ Ἀποστόλος Παῦλος στὴν κριτικὴ του γιὰ τὶς θρησκείες τῶν ἐθνικῶν θεωρεῖ πὼς εἶχαν κάποια σχετικὴ γνῶσις τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ, τῆς αἰώνιας δυνάμεως του καὶ τῆς θεικῆς του ιδιότητος (Ρωμ 1:20), ἀλλὰ τὸ λάθος τους ἦταν πὼς «λάτρευαν τὴν κτίση ἀντὶ γιὰ τὸν Κτίστη» (Ρωμ. 1:25). Ὑπάρχουν βέβαια καὶ βιβλικὰ ἐδάφια ποὺ μᾶς δίνουν τὴν δυνατότητα νὰ ἔχουμε μίαν περισσότερο σχετικὰ θετικὴ εἰκόνα τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Αὐτὸ περὶτρανα βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὸν Ἄρειο Πάγο στὴν ὁποία ἀποκαλύπτει τὴν ταυτότητα τοῦ ἀγνώστου θεοῦ ποὺ λάτρευαν οἱ Ἀθηναῖοι: «ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέ-

Ἡ κατηγορηματικὴ καὶ ἀπόλυτη ἀπόρριψη τῶν ἄλλων θρησκειῶν σὰν «ἀνθρώπινα κατασκευάσματα καὶ ἔργα τοῦ διαβόλου» ποὺ ὀδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους σὲ «ἀπώλεια» δὲν θὰ πρέπει νὰ σκιάσει τὴν καθολικὴ συμφωνία ὄλων τῶν Ὁρθοδόξων πὼς ἡ σωτηρία σὰν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ προσφέρεται στὸν κόσμον κατὰ τρόπο ὀριστικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ μόνον στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν χάρι καὶ ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Μεταξὺ ὄλων τῶν Ὁρθοδόξων θεολόγων ὑπάρχει συμφωνία στὴν ἀντίληψη πὼς ἡ Ἐκκλησία σὰν σῶμα Χριστοῦ καὶ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι τόπος σωτηρίας καὶ κοινωνίας μὲ τὸν Θεὸ κατὰ τρόπο ἀνεπανάληπτο καὶ ὀριστικό. Τὸ ἀκανθῶδες καὶ ἀκόμη ἄλυτο πρόβλημα γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία εἶναι κατὰ πόσο ἡ ἀγιαστικὴ καὶ σωστικὴ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐνεργεῖ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀκόμη καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὴν σ' ἄλλες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, θρησκευτικὲς κοινότητες καὶ γενικὰ σ' ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα.

Τόσο στὴν Ἁγία Γραφὴ ὅσο καὶ στὴν πρωτοχριστιανικὴ Ἐκκλησία ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ κατοχυρώνουν τὴν ἀντίληψη τῶν ἄλλων θρησκειῶν σὰν ἀνθρώπινα κατασκευάσματα, ἀλλὰ καὶ μαρτυρίες ποὺ ἐνῶ ἀναγνωρίζουν τὸν Χριστὸ σὰν τὸν μοναδικὸ σωτῆρα τοῦ κόσμου καὶ τὴν Ἐκκλησία του σὰν κιβωτὸ σωτηρίας, ἀναγνωρίζουν τὴ σωστικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ συστηματικὴ ἄποψη χρειάζεται μία θεολογικὴ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν θέσεων ποὺ ἀποτελοῦν ἐξ ἴσου οὐσιαστικὰ στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης. Μία Ὁρθόδοξη θεολογία τῶν θρησκειῶν θὰ πρέπει

ρους ὑμᾶς θεωρῶ. διερχόμενος γὰρ καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σεβάσματα ὑμῶν εὖρον καὶ βωμὸν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο, ἀγνώστῳ Θεῷ. ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν. ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, οὗτος οὐρανοῦ καὶ γῆς Κύριος ὑπάρχων οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται προσδεόμενος τίνος, αὐτὸς διδοὺς πᾶσι ζωὴν καὶ πνοὴν κατὰ πάντα· ἐποίησέ τε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ὀρίσας προστεταγμένους καιροὺς καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν, ζητεῖν τὸν Κύριον, εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὖροιεν, καὶ γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα. ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασιν· τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν. γένος οὖν ὑπάρχοντες τοῦ Θεοῦ οὐκ ὀφείλομεν νομίζειν χρυσῷ ἢ ἀργύρῳ ἢ λίθῳ, χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου, τὸ θεῖον εἶναι ὅμοιον. τοὺς μὲν οὖν χρόνους τῆς ἀγνοίας ὑπεριδὼν ὁ Θεὸς τὰ νῦν παραγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις πᾶσι πανταχοῦ μετανοεῖν, διότι ἔστησεν ἡμέραν ἐν ἣ ἡμέλλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ, ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὥρισεν, πίστιν παρασχῶν πᾶσιν ἀναστήσας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν» (Πράξ. 17:20-34). Ἡ λατρεία τοῦ ἀγνωστοῦ θεοῦ μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων ἔχει σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἐστὼ ἂν καὶ δὲν εἶναι ὀλοκληρωτικὰ γνωστὴ ἢ ταυτότητά του.

νά βασιζέται στην καθολικότητα της χριστιανικής παράδοσης και όχι σέ έπιλεκτικά στοιχεία, τὰ όποία τις περισσότερες φορές άνταναγκοϋν προσωπικές φοβίες και ιδεολογικές συντηρητικές ή φιλελεύθερες άντιλήψεις. Η διαμόρφωση αϋτής της θεολογίας θά πρέπει νά δώσει απάντηση στα έρωτήματα: Ποιά είναι ή θεολογική σχέση τοϋ Χριστιανισμοϋ με τις άλλες θρησκείες πού δέν έχουν αναφορά στην αποκάλυψη τοϋ Θεοϋ; Άν οι άλλες θρησκείες δέν αναφέρονται στην αποκάλυψη τοϋ Θεοϋ τότε ποιά είναι ή οϋσία τους σέ σχέση με τόν Χριστιανισμό; Είναι μόνο πλάνη και ψεϋδος, διαστροφή και ειδωλολατρία, έκφραση και αποτέλεσμα ύποκειμενικής άνάτασης και εϋσέβειας ή περιέχουν και στοιχεία σωστικής αλήθειας; Και αν ναι, πώς γίνονται κατανοητά θεολογικά; Τέλος, μποροϋν τὰ διαλογικά πλαίσια και ή αλληλογνωριμία πού προσφέρει ό διαθρησκειακός διάλογος νά εμπλουτίσουν την Όρθόδοξη παράδοση ιδιαίτερα στην κατανόηση για τή θεία πραγματικότητα και τή σχέση τοϋ ανθρώπου με τόν Θεό στο σημερινό κόσμο;

Η συνειδητοποίηση της παρουσίας τοϋ Θεοϋ στον κόσμο και την ιστορία προκαλεί την Όρθόδοξη θεολογία νά αναστοχαστεί την ιδιαιτερότητα τοϋ μηνύματός της σέ σχέση με την παγκόσμια σωστική παρουσία και ένεργεια τοϋ τριαδικοϋ Θεοϋ στην ιστορία. Στη δεκαετία τοϋ '70 παρατηρείται προσπάθεια διαμόρφωσης μίας όρθόδοξης θεολογικής άντίληψης για τó διαθρησκειακό διάλογο, τή θεολογική αξιολόγηση τών άλλων θρησκειών και την παγκόσμια σωτηρία.

Ό καθηγητής Άνδρέας Θεοδώρου θεωρεί πώς για την Όρθοδοξία «τό ζήτημα της σωτηρίας τών άπίστων αποτελεί πρόβλημα θεολογικόν άκανθώδες και δυσεπίλυτον»⁷ και «αίνιγμα γριφώδες όλος και σκοτεινόν εις τόν άπρόσιτον χώρον τοϋ όποίου ή πεπερασμένη ήμων διάνοια άδυνατεί νά έμβατεύση». Αυτό γίνεται κατανοητό όταν κανείς προσπαθήσει νά συγκρίνει και νά συνθέσει τὰ στοιχεία της Όρθόδοξης θεολογίας πού τονίζουν την παγκοσμιότητα της σωτηρίας με αϋτά πού περιορίζουν τή σωτηρία μόνο έντός της Έκκλησίας.

Η πίστη της Έκκλησίας στην παγκοσμιότητα της σωτηρίας βασίζεται στην αγάπη τοϋ Θεοϋ πού θέλει και εργάζεται άνελλιπώς για τή σωτηρία όλων τών ανθρώπων. Ό Χριστός, ό ένσαρκωμένος Λόγος τοϋ Θεοϋ, είναι αποκλειστικά και όριστικά ό σωτήρας όλου τοϋ κόσμου πού αποκαλύπτει τó θέλημα τοϋ Θε-

7. ΑΝΔΡΕΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Αί περί Σωτηρίας τών Άπίστων Άντιλήψεις της Συγχρόνου Ρωμαιοκαθολικής Θεολογίας* (Άθήνα, 1975), σ. 61.

οὔ καὶ ἐνεργεῖ τὴν ἀγάπη Του γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς μὲ τὸ λυτρωτικὸ ἔργο, τὴν σωστικὴ του θυσία, καὶ τὴν ἀνάσταση φέρνει τὸν κόσμον μὲ τὴ δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σὲ κοινωνία μὲ τὸν Θεό, τὸν ἐλευθερώνει ἀπὸ τὸ θάνατο, τὴ φθορὰ καὶ τὴν ἁμαρτία. Γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ διαχέεται σ' ὅλον τὸν κόσμον καὶ ποτὲ ὁ Θεὸς στὴν ἀπεριόριστη ἀγάπη του γιὰ τὴν κτίση δὲν ἄφησε τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία χωρὶς τὴν σωστικὴ του παρουσία καὶ ἐνέργεια. Εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύσει κανεὶς πῶς ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης θὰ ἐγκατέλειπε τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ποτὲ δὲν γνώρισαν ἢ δὲν ἄκουσαν πειστικὰ τὸ εὐαγγέλιο παρὰ τὴν ἐπιθυμία τους νὰ ζήσουν κοντὰ στὸν Θεὸ μὲ δικαιοσύνη, εἰρήνη καὶ ἀγάπη; Πῶς θὰ κρίνει ὁ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀγνοοῦν τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ ζοῦν ἠθικὴ ζωὴ, εἶναι τίμιοι καὶ εὐλαβεῖς καὶ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐμπέδωση καὶ προαγωγή τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης στὸν κόσμον;

Ἡ ἀναγνώριση τῆς δυνατότητας σωτηρίας ὅλων τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ τὸν Ἄνδρέα Θεοδώρου, φαίνεται νὰ ἀποδυναμώνει τὸν ἀπόλυτα καὶ μοναδικὸ λυτρωτικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τὸν λόγο τοῦ Κυρίου: «Ἐὰν μὴ τις γεννηθῆ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» (Ἰω. 3:5) καὶ ἀκυρώνει τὴ σπουδαιότητα τοῦ βαπτίσματος γιὰ τὴ σωτηρία. Ἄν οἱ ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ μποροῦν νὰ σωθοῦν, ἀπορρίπτεται τὸ ἀπόλυτον ἀξίωμα τῆς Ἐκκλησίας σὰν κεντρικὴ σωτηρία ἐκτὸς τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία. Γενικὰ ἡ ἀποδοχὴ σωτηρίας χωρὶς πίστη στὸν Χριστὸ σὰν μοναδικὸ καὶ ὀριστικὸ σωτήρα τοῦ κόσμου καὶ χωρὶς συμμετοχὴ στὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὸν Ἄνδρέα Θεοδώρου, ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ βασικὲς διαστάσεις τῆς χριστιανικῆς παράδοσης καὶ ἀνατρέπει τὴν ἀντίληψη τῆς Ὁρθόδοξης παράδοσης γιὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ τὴ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἁμαρτία.

Ἡ ἀντιπαράβολη καὶ σύγκριση τῶν στοιχείων τῆς Ὁρθόδοξης θεολογικῆς παράδοσης ποὺ εὐνοοῦν τὴ σωτηρία τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας εὐρισκομένων μὲ αὐτὰ ποὺ ὀλοκληρωτικὰ καὶ ἀπόλυτα τὴν ἀπορρίπτουν ὀδηγεῖ τὸν καθηγητὴ Θεοδώρου σὲ ἀδυναμία σύνθεσης:

Ἄν ὑπάρχει ἢ ὄχι σωτηρία ἀπίστων, τοῦτο γνωρίζει μόνον ὁ παντεπόπτης Θεός, τοῦ ὁποίου ἡ πανάγαθος βουλή θέλει τὴν σωτηρίαν ἀπάντων τῶν ἀνθρώπων⁸.

8. Ὁ.π., σ. 64.

Αὐτὴ ἡ ἐξήγηση εἶναι γιὰ τὸν καθηγητὴ Ἄνδρέα Θεοδώρου προσωρινὰ ἱκανοποιητικὴ ἀφοῦ δὲν ἀρκεῖται σ' αὐτὴ ἀλλὰ ἀναγνωρίζει τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς διεξοδικῆς μελέτης βασιμμένης στὴν ἀγιογραφικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση καὶ ἐλπίζει κάποτε νὰ γραφεῖ στίς θεολογικὲς σχολὲς κάποια διατριβὴ πού νὰ καταπιάνεται μ' αὐτὸ τὸ δύσκολο θεολογικὸ πρόβλημα.

Ὁ καθηγητὴς τῆς Δογματικῆς θεολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Μέγας Φαράντος, τὸ 1978, δημοσίευσε εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὴν δογματικὴ θεώρηση τῶν ἄλλων θρησκειῶν⁹. Στὴ μελέτη αὐτὴ ἀφοῦ τονίζεται πὼς ἡ ἀξιολόγηση τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν δὲν ἔχει γίνεи ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης στὴν ὀρθοδοξο-δογματικὴ θεολογία, προτείνει ἓνα διάγραμμα γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ ἀνάπτυξη μιᾶς τέτοιας θεολογίας.

«Μιὰ θεολογία τῆς θρησκείας ἀπὸ ὀρθοδόξου ἐπόψεως, θὰ πρέπει νὰ κινηθῆ διαλεκτικῶς πρὸς δύο πόλους: χωρὶς νὰ παραγνωρίση ἢ νὰ ὑποτιμῆσῃ τὸ “ἴδιον” τῆς χριστιανικῆς πίστεως, νὰ ἀποδώσῃ συγχρόνως τὸ δίκαιον καὶ τῆς ἐξω-χριστιανικῆς θρησκείας»¹⁰.

Ὁ βασικὸς ἄξονας αὐτῆς τῆς Θεολογίας, σύμφωνα μὲ τὸν Μέγα Φαράντο, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ σωτηρία πού δυνητικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ παρέχεται σ' ὅλη τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τὴ σταυρικὴ του θυσία καὶ τὴν ἀνάσταση. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι μόνο ἡ δημιουργικὴ ἔκφραση τοῦ Θεοῦ μαζὶ μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀλλὰ καὶ τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας πού ἐνώνει δυνητικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ ὅλο τὸν κόσμον μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὸν κάνει Ἐκκλησία μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας, ὡς κοινωνία μὲ τὸν Θεό. Γιὰ τοὺς Πατέρες ἡ πρόσληψη τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἀπὸ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ σηματοδοτεῖ τὴν ἴδρυσή τῆς Ἐκκλησίας¹¹. Ἡ Ἐκκλησία

«ἀπαρτίζεται, ἐκ δύο “κύκλων”: ἐκ τοῦ εὐρύτερου, τοῦ καθολικοῦ, τοῦ οἰκουμενικοῦ, καὶ ἐκ τοῦ εἰδικωτέρου: τοῦ κύκλου τῶν πιστῶν. Ἡ ἐκκλη-

9. ΜΕΓΑΣ ΦΑΡΑΝΤΟΣ, *Ἡ Θρησκεία, Δογματικὴ Θεώρησης* (Ἀθῆναι, 1978).

10. Ὁ.π., σ. 96.

11. Γιὰ τὴ θέση αὐτὴ παραπέμπει: ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΜΠΗ, *Δογματικῆς τμήμα Ε΄: Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία* (Ἀθῆναι, 1973), σ. 74-83, 128-170. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ, Β΄* (Ἀθῆναι, 1959), σ. 322. Ὁμοίως καί: Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ Ἐνσάρκου ἐπιφανείας...*, 12, ΒΕΠ 33, σελ 228 «ὄσα οὖν λέγει ἡ Γραφή ὅτι ἔλαβεν ὁ Υἱός, διὰ τὸ σῶμα αὐτοῦ λέγει, ὅπερ σῶμα ἀπαρχῆ ἔστι τῆς Ἐκκλησίας»· καὶ στὴ σελ. 236 λέγει χαρακτηριστικὰ «...περὶ τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ, ἥτις ἐστὶ πάσα ἡ Ἐκκλησία, ἡ ἐν αὐτῷ κυριεύουσα καὶ βασιλεύουσα μετὰ τὸ αὐτὸν σταυρωθῆναι. Ὁ γὰρ Λόγος καὶ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ αἰεὶ ἦν Κύριος καὶ Θεός· καὶ οὐ μετὰ τὸ σταυρωθῆναι ἐποιήθη Κύριος καὶ Χριστός· ἀλλὰ, ὡς προεῖπον, τὴν ἀνθρωπότητα αὐτοῦ ἐποίησεν ἡ θεότης αὐτοῦ Κύριον καὶ Χριστόν».

σία ως “σῶμα Χριστοῦ” εἶναι δυνάμει ὅλη ἡ ἀνθρωπότης· ὁ θεῖος Λόγος διὰ τῆς ἐνανθρωπίσεώς του δὲν προσέλαβεν ἀνθρώπινον ἄτομον, ἀλλὰ τὴν ἀνθρώπινην φύσιν... Συνεπῶς ὅλη ἡ ἀνθρωπότης εἶναι δυνάμει ἡ ἐκκλησία... Εἰς τὸν εὐρύτερον τοῦτο κύκλον τῆς Ἐκκλησίας θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐντάξωμεν καὶ τὰς μὴ Χριστιανικὰς θρησκείας... Αἱ θρησκείαι τῆς ἀνθρωπότητος, ἀνήκουσαι εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν καὶ δυνάμει τοῦτον χῶρον τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν κατ’ οὐσίαν κινήσιν ἐκ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, κινήσιν ἐκ τοῦ εὐρύτερου κύκλου πρὸς τὸν εἰδικώτερον κύκλον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τοῦ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεῖα κατὰ Χριστὸν ζῆν.»

Ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία σὰν σῶμα Χριστοῦ περιλαμβάνει ἀντικειμενικὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, στὸν εἰδικώτερο κύκλο περιλαμβάνει μόνον αὐτοὺς πού πίστευσαν συνειδητὰ στὸν Θεὸ καθοδηγούμενοι ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, καὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος συμμετέχουν στὸ μυστήριον τῆς Θεῖας εὐχαριστίας καὶ ἀγωνίζονται νὰ ζήσουν χριστιανικὴ ζωὴ. Στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη, πού εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀποκαλύπτεται τὸ μέλλον τοῦ κόσμου στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὁ Μέγας Φαράντος θεωρεῖ πὼς οἱ ἐξωχριστιανικὲς θρησκείες δὲν εἶναι παράλληλοι δρόμοι σωτηρίας πρὸς τὴν Ἐκκλησία ἀλλὰ «ἀτελεῖς δρόμοι ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὁδηγοῦντες ἐκ τῆς δυνάμει καὶ ἀντικειμενικῆς εἰς τὴν ἐνεργεῖα καὶ ὑποκειμενικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς συγκεκριμένην κοινωνίαν ἁγίων ζώντων κατὰ τὸ θέλημα Ἰησοῦ Χριστοῦ»¹². Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ἀναγνώριση πὼς «πᾶν τὸ ὑγιές, τὸ ἀληθές, τὸ ἀγαθὸν καὶ καλὸν εἰς τὰς μὴ-χριστιανικὰς καὶ ἔξω-χριστιανικὰς θρησκείας εἶναι “χριστιανικόν”... ὡς “ἴχνος” φωτός... ἐκ τοῦ καταγαύσαντος τὰ σύμπαντα φωτὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου.» Ἔτσι ὅ,τι ὑπάρχει ἀντικειμενικὰ, δυναμικὰ, γενικὰ, καὶ ἀόρατα στὸν εὐρύτερο κύκλο τῆς Ἐκκλησίας γίνεται ὑποκειμενικὰ, ἐνεργητικὰ, εἰδικὰ καὶ ὄρατα στὸν εἰδικώτερο κύκλο τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ εἰκόνα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Μ’ ἄλλα λόγια ἡ ἀληθινὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ μέλλον τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτεται στὴν θεανθρώπινη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅ,τι ἀντανακλᾷ τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος τῆς Ἐκκλησίας στὶς ἄλλες θρησκείες εἶναι τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἐκφράζουν τὸν παλαιὸ κόσμον καὶ θὰ καταργηθοῦν ὅταν ἔλθει «τὸ τέλος» (Α΄ Κορ. 15:24)¹³.

12. ΜΕΓΑΣ ΦΑΡΑΝΤΟΣ, *Ἡ Θρησκεία*, σ. 98.

13. Ὁ.π., σ. 100.

Τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας ὅλου τοῦ κόσμου καὶ ἡ παρουσία τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ στοὺς ἑτερόθρησκους, ἑτεροδόξους καὶ αἰρετικούς ἀπασχολεῖ τὸν καθηγητὴ Ἰωάννη Καρμίρη στὴν μελέτη του «*Ἡ Παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ Ἐκκλησίας*»¹⁴. Ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης εἶναι νὰ διερευνήσῃ ἀπὸ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ σκοπιὰ τὴ δυνατότητα σωτηρίας ποὺ παρέχεται ἀντικειμενικὰ καὶ δυναμικὰ σ' ὅλο τὸ ἀνθρώπινο γένος σὰν δῶρο τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Ὁ προβληματισμὸς αὐτὸς εἶναι ἰδιαίτερα ἀναγκαῖος ὅταν ἀναλογιστοῦμε πόσοι ἄνθρωποι στὸν κόσμο ἀκόμη καὶ σήμερα δὲν ἔχουν ἀκούσει πειστικὰ τὸ Εὐαγγέλιο. Ὁ σημερινὸς πληθυσμὸς τοῦ κόσμου εἶναι περισσότεροι ἀπὸ 7.038.000.000 καὶ συνεχῶς αὐξάνει. Οἱ Χριστιανοὶ εἶναι μόνο 2.100.000.000, οἱ Μουσουλμάνοι 1.500.000.000, οἱ μὴ θρησκευόμενοι περίπου 1.000.000.000, οἱ Ἰνδουιστῆς 900.000, οἱ βουδιστῆς 376.000.000 καὶ ἀκολουθοῦν πολλαπλῆς μικρότερες θρησκευτικὲς κοινότητες. Οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ὑπολογίζονται νὰ εἶναι περίπου 300.000.000 ἀπὸ τὰ 2.100.000.000 τοῦ συνόλου τῶν χριστιανῶν καὶ ἀπὸ 7.000.000.000 καὶ πλεόν ἀνθρώπους ποὺ ζοῦν στὸν κόσμο. Ἄν οἱ ἀριθμοὶ παραμείνουν σχεδὸν ἀμετάβλητοι μὲ μικρὲς προσθαιρέσεις, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία καὶ οἱ θεολόγοι θὰ πρέπει νὰ προβληματιστοῦν γιὰ τὸ μέλλον ὅλων τῶν μὴ χριστιανῶν ποὺ ἴσως ποτὲ δὲν θὰ γίνουν χριστιανοί, ὄχι γιὰτὶ δὲν θέλουν νὰ πιστεύουν στὸν Θεὸ ἢ νὰ κάνουν τὸ καλὸ, ἀλλὰ γιὰτὶ μέσα στὸν δικὸν τους κόσμο καὶ πολιτισμὸ ἔχουν μάθει νὰ πιστεύουν στὸν Θεὸ διαφορετικὰ καὶ νὰ ζοῦν τὸν δικὸν τους θρησκευτικὸ πολιτισμὸ. Ἡ πρόκληση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλὰ ἓνα ἐρέθισμα γιὰ θεολογικὸν προβληματισμὸν, ἀλλὰ ἓνα ὑπαρκτὸ ποιμαντικὸν πρόβλημα γιὰ τὶς ὀρθόδοξες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες ποὺ ζοῦν σὰν θρησκευτικὲς μειονότητες σὲ μὴ χριστιανικὲς κοινωνίες καὶ γιὰ τὶς Ἐκκλησίες τῆς λεγόμενης διασπορᾶς.

Ἡ σωτηρία ἀποτελεῖ δῶρο τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τοῦ «πάντας ἀνθρώπους θέλοντος σωθῆναι» (Α΄ Τιμ. 4:10). Ἡ Ἐκκλησία σὰν σῶμα Χριστοῦ καὶ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προσφέρει μὲ τὴν ὅλη ζωὴ της στὸν κόσμο τὴ σωτηρία ποὺ βιώνεται ἐντὸς αὐτῆς. Ἡ Ἐκκλησία σὰν θεανθρώπινος ὀργανισμὸς ὀρίσθηκε ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ της:

«ὡς ἡ κανονικὴ καὶ τακτικὴ καὶ ἀσφαλὴς ὁδὸς τῆς σωτηρίας, ὡς τὸ ἐργαστήριον καὶ ὁ φορεὺς καὶ ἡ κιβωτὸς ταύτης καὶ ἡ οἰκονόμος καὶ διαχειριστὴς τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγιαζούσης θείας χάριτος, καὶ γενικῶς ὡς τὸ

14. ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Ἡ Παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ Σωτηρίας», *Θεολογία* 51(1980), σ. 645-691, 52(1981), σ. 14-45.

κέντρον τῆς ἀπολυτρόσεως καὶ τὸ ὄργανον τοῦ ἰδιοποιοῦντος αὐτὴν ἐκάστω πιστῷ Ἁγίου Πνεύματος»¹⁵.

Ἡ χάρις ὁμοῦ τοῦ Θεοῦ ποὺ ἐνυπάρχει στὴν πληρότητά της στὴν Ἐκκλησία ἐπεκτείνεται καὶ «πέραν τῶν ὁρίων τῆς ὁρατῆς ἐκκλησίας» ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι πατέρας καὶ σωτῆρας ὅλου τοῦ κόσμου. Ὁ πανάγαθος Θεὸς δὲν ἀποκλείει κανέναν ἀπὸ τὴν προσφορὰ τῆς σωτηρίας, τὸ δῶρο τῆς ἀγάπης του σ' ὅλα τὰ παιδιά του ποὺ πορεύονται «ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν» πρὸς τὴν Ἐκκλησία καὶ διακρίνονται γιὰ τὴν ἐνάρετη ζωὴ τους, τὴν φιλανθρωπία, καὶ τὴν ἀγάπη. Ἄλλωστε, ὁ Χριστὸς μᾶς θυμίζει «καὶ ἄλλα πρόβατα ἔχω, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης· κἀκεῖνα μὲ δεῖ ἀγαγεῖν, καὶ τῆς φωνῆς μου ἀκούσωσιν καὶ γενήσεται μία ποίμνη, εἷς ποιμήν» (Ἰω. 10:16). Ἡ Ἐκκλησία κατευθυνόμενη ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα καὶ τὸν ἰδρυτὴ της Χριστὸ ἐπεκτείνεται μυστικά καὶ προσφέρει τὴ σωτηρία «πρὸς πλῆθος ἀναρίθμητον ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν» (Ἀποκ. 7:9) ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ὁ καθηγητὴς Καρμίρης βασιμμένος στὴν διάκριση τῆς Ἐκκλησίας «ἐν εὐρυτέρῃ ἐννοίᾳ» καὶ «καὶ ἐν στενῇ καὶ εἰδικῇ ἐννοίᾳ»¹⁶, καθὼς καὶ στὸ γεγονός τῆς ἐνανθρώπισης τοῦ Λόγου καὶ τῆς λυτρωτικῆς θυσίας τοῦ σταυροῦ, πιστεύει πὼς ὅλη ἡ κτίση καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γίνονται δυνητικά καὶ ἀντικειμενικά μέλη τῆς εὐρυτέρας Ἐκκλησίας ποὺ περιγράφεται ὡς κοινωνία τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ὅλη κτίση στὸν ἐνσαρκωμένο Λόγο. Μ' αὐτὴ τὴ ἐννοια γράφει:

«Ἡ κιβωτὸς τῆς σωτηρίας ἐκκλησία διευρυνόμενη περιπτύσσεται ὅλον τὸν κόσμον, ἐπεκτεινόμενη μυστηριωδῶς ἔνθεν πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους χριστιανούς, καὶ τοὺς αἰρετικούς, ἔνθεν δὲ πρὸς τοὺς μὴ χριστιανούς ἑτεροθρησκούς, οἱ ἐκ τῶν ὁποίων διακρινόμενοι ἐπὶ τῆς ἐν ἀγάπῃ ἐνεργουμένης πίστει αὐτῶν πρὸς τὸν Θεόν, γίνονται, ὡς ἐλέχθη, “ἐν τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ ἐγγύς” πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, συναπτόμενοι ἐσωτερικῶς καὶ πνευματικῶς καὶ ἀοράτως καὶ ἀπορρήτως μετ' αὐτῆς, καὶ γινόμενοι οὕτως ἀόρατα οἰονεῖ μέλη αὐτῆς, νοουμένης ὡς προϋπαρχούσης ἐκκλησίας ἐν τῇ εὐρυτέρῃ ἐννοίᾳ...»¹⁷.

15. Ὁ.π., σ. 648.

16. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, σ. 77. Ὁ Καθηγητὴς Μέγας Φαρόντος βασιμμένος σ' αὐτὴ τὴ διάκριση γράφει: «Ἡ ἐκκλησία ὁμοῦ ἀπαρτίζεται ἐκ δύο “κύκλων”: ἐκ τοῦ εὐρυτέρου, τοῦ καθολικοῦ, τοῦ οἰκουμενικοῦ, καὶ ἐκ τοῦ εἰδικωτέρου: τοῦ κύκλου τῶν πιστῶν» (βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Θρησκεία*, σ. 97).

17. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «Ἡ Παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ Σωτηρίας», σ. 656.

Ἡ δυνατότητα σωτηρίας σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν ἀνήκουν συνειδητὰ στὴν «κανονικὴ καὶ τακτικὴ καὶ ἀσφαλῆ ὁδὸ τῆς σωτηρίας», τὸ ἐργαστήριο, φορέα, κιβωτὸ καὶ οἰκονόμο τῆς θείας χάριτος, τὴν Ἐκκλησία «ἐν στενῇ καὶ εἰδικῇ ἐννοίᾳ» εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συμμετοχῆς τους στὴν εὐρύτερη Ἐκκλησία ποὺ εἶναι ἀποκλειστικὸ δῶρο τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ποὺ ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ ἡ λυτρωτικὴ θυσία τοῦ σταυροῦ προσφέρει σ' ὅλον τὸ κόσμο. Μ' ἄλλα λόγια Ἐκκλησία στὴν εὐρύτερη ἐννοιά της εἶναι ὅλο τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ ὅλη ἡ δημιουργία.

Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ἂν καὶ ἀποφεύγει νὰ ὀριοθετήσῃ κατὰ τρόπο συγκεκριμένο πῶς ὁ Θεὸς ἐργάζεται πέρα ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζει ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Καρμίρη, ὅτι ὁ Θεὸς στὴν ἀπεριόριστη ἀγάπη Του ἀνελλιπῶς καὶ παντοιοτρόπως ἐργάζεται γιὰ τὴ σωτηρία ὅλου τοῦ κόσμου. Ἡ σωτηρία ἀποτελεῖ δῶρο τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ προσφέρεται δυνητικὰ σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ ἄνθρωποι σώζονται διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ σωτηρία γίνεται βίωμα ζωῆς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ κανονικὴ καὶ ἀσφαλῆς ὁδὸς σωτηρίας. Ἡ σωστικὴ χάρις τοῦ Θεοῦ, ὅμως, ἐπεκτείνεται καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς κανονικῆς Ἐκκλησίας (Τίτ. 2,11) καὶ ἀπευθύνεται ἐλεύθερα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ἐποχῶν, καθ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι πατέρας καὶ σωτῆρας ὅλων τῶν ἀνθρώπων (Α' Τιμ 4,10). Ἡ Ἐκκλησία, τονίζει ὁ Καρμίρης, στὴν εὐρύτερή της ἐννοια συμπεριλαμβάνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ἐν ἀγάπῃ ἐνεργούμενη πίστη στὸν Θεό. Ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖ ἡ σωστικὴ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «μυστικῶς καὶ ἀρρήτως» στοὺς θεοσεβεῖς ποὺ βρίσκονται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀπόλυτα κατανοητός, γιατί τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «ὄπου θέλει πνεῖ, καὶ τὴν φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καὶ ποὺ ὑπάγει· οὕτως ἐστὶν πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ Πνεύματος» (Ἰω. 3,8).

Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα καὶ ἡ Σωτηρία τοῦ Κόσμου

Πῶς, ὅμως, μεταδίδεται ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ταμειούχου τῆς χάριτος ὁρατῆς Ἐκκλησίας σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν γνωρίζουν τὸν Θεὸ καὶ δὲν ταυτίζουν τὴν ὑπαρξή τους μὲ τὸν Χριστό, τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὴν Ἐκκλησία του; Οἱ τρόποι μετάδοσης τῆς σωστικῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ὁρατὴ Ἐκκλησία σ' αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται ἐκτὸς τῶν ὁρίων της ἀποτελεῖ ἀνεξιχνίαστο μυστήριον τῆς ἀγάπης

τοῦ Θεοῦ πού ἐνεργεῖται ἀπὸ τὸ Πανάγιο Πνεῦμα τὸ ὁποῖο «ὅπου θέλει πνεῖ, καὶ τὴν φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καὶ πού ὑπάγει» (Ἰω 3:8)¹⁸. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, δίνει τὴ δύναμη στοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑπερβοῦν τὰ ὅρια τῆς κτιστότητάς τους, καὶ νὰ δημιουργοῦν σχέσεις ζωῆς μετὰ τὸν Θεό, τὴν κτίση καὶ ὅλο τὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἡ παρουσία καὶ ἡ ἐνέργειά του στὸν κόσμον προπορεύεται ἢ ἀκολουθεῖ τὴν παρουσία καὶ τὴν ἐνέργεια τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα προετοιμάζει τὸν κόσμον γιὰ νὰ ἀναγνωρίσει στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου τὴ σωστικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία.

Ἡ παρουσία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι, στὸν πολιτισμὸ καὶ γενικὰ στὸν κόσμον δὲν ἔχει ἐπαρκῶς μελετηθεῖ ἀπὸ τὴ θεολογία στὴν προσπάθειά της νὰ ὑπερτονίσει τὴ σωστικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν Ἐκκλησία γιὰ καθαρὰ ποιμαντικὸς λόγους. Ἡ πνευματολογία ἔχει περιορισθεῖ στὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν πιστῶν, στὰ μυστήρια, στὴν Ἐκκλησία καὶ τὶς ἐνδο-τριαδικὲς σχέσεις. Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὶς κοινωνικὲς δομὲς καὶ σχέσεις, στὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορία καὶ γενικὰ στὴ δημιουργία παραμένει μία πτυχὴ τῆς θεολογίας πού χρειάζεται νὰ καλλιεργηθεῖ ἰδιαίτερα σήμερον πού ἀνιχνεύουμε πῶς ὁ Θεὸς ἐργάζεται στὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ σὲ σχέση μετὰ τὴν καθολικότητα τῆς παρουσίας του στὴν Ἐκκλησία.

Μερικοὶ δυτικοὶ θεολόγοι πού ἀποδέχονται μετὰ πάθος τὴν παγκόσμια σωστικὴ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θεωροῦν τὸν ἐνσαρκωμένο Λόγον ὡς τὸν σωτῆρα μόνον τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ ὅχι τῶν πιστῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν καὶ γενικὰ τῶν ὑπολοίπων ἀνθρώπων. Οἱ θεολόγοι αὐτοὶ προτείνουν ἢ χριστιανικὴ Ἐκκλησία νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Χριστο-κεντρικότητα τῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ ἀναπτύξει μία θεοκεντρικὴ ἢ πνευματοκεντρικὴ θεολογία. Ἡ προτασί τους βασίζεται στὴν ἀντίληψή τους πῶς τὸ σωστικὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι αὐτόνομο ἀπὸ τὸ σωστικὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλοι προτείνουν πῶς μόνον αὐτοὶ πού πιστεύουν στὸν Χριστὸ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ σωθοῦν, καὶ διατάζουν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴ μετοχὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ σωστικὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, γιὰτὶ πιστεύουν πῶς κάτι τέτοιο ὀδηγεῖ στὴν ἄρνηση τῆς μοναδικότητας τοῦ σωστικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ.

18. Ὁ.π., σ. 657.

Τὸ βασικὸ πρόβλημα αὐτῶν τῶν τάσεων εἶναι ἡ ἐλλειμματικὴ τριαδικὴ Θεολογία ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πώλωση μεταξὺ πνευματομονισμοῦ καὶ χριστομονισμοῦ. Ὁ πνευματομονισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸν χριστομονισμό. Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ἀπορρίπτει ταυτόχρονα τὴν ἀπολυτότητα καὶ τὸν ἀποκλεισμό τῆς σωτηρίας γιὰ τοὺς μὴ χριστιανούς, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τοὺς χριστομονιστὲς καὶ ἀπορρίπτει τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ δυνατότητα σωτηρίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τοὺς πνευματομονιστὲς. Ἡ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὸ σωστικὸ ἔργο τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου καὶ τὴν παγκόσμια παρουσία καὶ ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ τριαδικὰ πλαίσια ὅπουδήποτε καὶ ὅποτεδήποτε διακρίνουμε τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σὲ διαστάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἐκεῖ ἐνεργεῖ κατὰ τρόπο μυστικὸ καὶ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ τονίζει ὁ Μητροπολίτης Λιβάνου Γεώργιος Χόντρο: «Αὐτοὶ ποὺ ζοῦν τὸν χριστιανικὸ τρόπο ζωῆς εἶναι ἀνοιχτοὶ στὴν παρουσία καὶ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον καὶ ἐνεργῶς ἀγαποῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· παρ' ὅτι δὲν ὁμολογοῦν ἀπερίφραστα τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ὡς σωτῆρα, δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεό»¹⁹.

Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι «πανταχοῦ παρὸν καὶ τὰ πάντα πληροῦν», παρ' ὅλη τὴ διάχυτη παρουσία τοῦ κακοῦ στὸν κόσμον. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἡ προοδευτικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον ποὺ ὀδηγεῖ κάθε ἄνθρωπο καὶ ὅλη τὴ δημιουργία κατὰ τρόπο ἀνεξήγητο σὲ κοινωνία μὲ τὸν ἐνσαρκωμένο καὶ ἀναστημένο Λόγο τοῦ Θεοῦ. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὸν κόσμον καὶ στὴν Ἐκκλησία εἶναι ἀσύμβατο μὲ μία προσωπικὴ ἢ συλλογικὴ αὐτάρκεια καὶ ἀπολυτοποίηση τοῦ ἀτομικοῦ. Τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸν κόσμον εἶναι νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς ἀνθρώπους, καὶ γενικὰ τὸν κόσμον, ἀπὸ κάθε εἶδους αὐτάρκεια καὶ ἀποξένωση ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ νὰ ὀδηγεῖ μὲ τὸ δικό του ἀνεξιχνίαστο τρόπο σὲ κοινωνία καὶ ἐπικοινωνία τῶν πάντων μὲ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ. Ὅπου ἐργάζεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκεῖ ὑπάρχει ἀγάπη καὶ κοινωνία. Ὅλες οἱ ἀνθρώπινες ιδεολογίες ποὺ ὀδηγοῦν τὸν κόσμον σὲ ἀτομικοὺς τρόπους ζωῆς, αὐτάρκειας καὶ ἀποκλειστικότητος εἶναι ἀσύμβατες μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ

19. METROPOLITAN GEORGES KHODR, "Christianity in a Pluralistic World – The Economy of the Holy Spirit", in *The Orthodox Church in the Ecumenical Movement, Documents and Statements 1909-1975*, edit. Constantine Patelos (Geneva: World Council of Churches, 1978), σ. 304.

οικοδομεί την κοινωνία της ανεξάντλητης έτερότητας του κόσμου με τον Λόγο του Θεού. Ο τρόπος και η πραγματικότητα αυτής της κοινωνίας για την Έκκλησία αποκαλύπτεται σαν αναμφισβήτητο γεγονός στην ένσαρκωση του Θεού Λόγου και βιώνεται στην Θεία Εύχαριστία. Το να ζεις σαν κοινωνία με την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος είναι να αφήνεις την αγάπη του Θεού, όπως αποκαλύφθηκε από τον ένσαρκωμένο Λόγο, να διαμορφώνει το εἶναι σου.

Η παρουσία του Αγίου Πνεύματος στην ιστορία, σε θρησκείες αλλά και σε κινήματα κοινωνικού μετασχηματισμού σημαίνει πώς ο Θεός στην απόλυτη έλευθερία του χρησιμοποιεί ανθρώπινες πρωτοβουλίες και έργα για τη καλύτερη κατάσταση του κόσμου. Οι άνθρωπινες πράξεις, όμως, δεν εκφράζουν πάντοτε το θέλημα του Θεού. Κάθε ανθρώπινη προσπάθεια μετοχής στο έργο του Θεού υπόκειται στην άλλοτριωτική ενέργεια του κακού. Γι' αυτό το λόγο η Έκκλησία δυσκολεύεται να ταυτολογήσει την ενέργεια και τον συγκεκριμένο τρόπο παρουσίας του Θεού πέραν των κανονικών της όριων. Η παρουσία και ενέργεια του Θεού σ' άλλες θρησκείες και πολιτισμικές κοινότητες δεν περιγράφεται έννοιολογικά και συγκεκριμένα, αλλά με υπαρκτικές αναφορές και σε γενικά πλαίσια μ' ό,τιδήποτε ταυτίζεται με ζωή, κοινωνία, υπερβατικότητα και αλλαγή σε σχέση με το θάνατο, το χάος, το θρυμματισμό και την άλλοτρίωση. Όπως έπισημάναμε και πιο πάνω παραπέμποντας στον καθηγητή Μέγα Φαράντο: «Πάν το υγιές, το αληθές, το αγαθόν και καλόν εις τας μή-χριστιανικάς θρησκείας εἶναι “χριστιανικόν”... ὡς “ἴχνος” φωτός... ἐκ τοῦ καταυγάσαντος τὰ σύμπαντα φωτὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου»²⁰.

Η μυστηριακή παρουσία του Θεού πέρα από τὰ κανονικά ὅρια τῆς Ἐκκλησίας εἶναι σημεῖο τῆς ἀπεριόριστης ἐλευθερίας καὶ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Ἐνῶ ἡ σωστικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν Ἐκκλησία σὺν σῶμα Χριστοῦ καὶ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι δεδομένη καὶ ἀδιαπραγμάτευτη, εἶναι ἀδύνατον νὰ περιοριστῆ ἡ σωστικὴ παρουσία του μόνο στὰ στενὰ κανονικὰ πλαίσια τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς νὰ περιορίζεται ἡ ἀπεριόριστη ἐλευθερία καὶ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ἐδῶ, πρὸς ἀποφυγὴ κάθε παρεξήγησης, πρέπει ἀπερίφραστα νὰ τονισθῆ πὼς ἡ Ἐκκλησία πολὺ σοφὰ καθόρισε τὰ κανονικὰ της πλαίσια γιὰ νὰ διαφυλάξει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν καθολικότητα τῆς ἀλήθειας καὶ ὄχι γιὰ νὰ περιορίσει τὴ σωστικὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Οἱ διαφορετικὲς θρησκείες ἀντανακλοῦν τοὺς πολλαπλοὺς τρόπους διὰ τῶν ὁποίων ὁ Θεὸς προετοιμάζει τὰ ἔθνη γιὰ τὴν ἔλευση,

20. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Ἡ Θρησκεία*, σ. 99.

ἀποδοχή καὶ κοινωνία μὲ τὸν σωτῆρα Χριστό. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῶν διαφόρων θρησκειῶν ἐμφυτεύει πίστη καὶ ἀγάπη σὺς καρδιὰς τῶν πιστῶν σὰν πρόγευση τῆς Θείας ἀποκάλυψης καὶ προετοιμασία γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς σωστικῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος σχολιάζει πὺς ὁ Θεὸς ἀποκάλυψε τὸ θέλημά του στὰ ἔθνη πρὶν τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου δίνοντας στὰ ἔθνη τὸ φυσικὸ ἠθικὸ νόμο καὶ στοὺς Ἰουδαίους τὸ Μωσαϊκὸ νόμο. Τόσο ὁ φυσικὸς νόμος ὅσο καὶ ὁ Μωσαϊκός, παρ' ὅλη τὴ διαφορὰ τους, ἦταν προετοιμασία γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς καθολικότητος τῆς ἀλήθειας ποὺ ἀποκορυφώνεται στὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ: «κοινὰ τὰ τῆς προνοίας ἤ, εἰ καὶ διαφόρως». Ἐδῶ ἔχουμε ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα τῆς προνοίας καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Θεοῦ νὰ ἐνεργεῖ διαφορετικὰ σὲ διαφορετικὰς καταστάσεις. Ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ἀναφέρει πὺς «Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ κανένα ὄν καὶ μάλιστα ἀπὸ ὅσα ἔχουν ὀπωσδήποτε προικισθεῖ μὲ λόγο»²¹. Ὁ τρόπος ὁμοῦ παρουσίας

21. *Questions to Thalassius*, 15: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐδενὸς ἄπεισι τῶν ὄντων· καὶ μάλιστα τῶν λόγου καθοτιῶν μετεληφότων· Συνεκτικὸν γὰρ ὑπάρχει τῆς ἐκάστου γενέσεως, ὅτι Θεὸς καὶ Θεοῦ Πνεῦμα κατὰ δύνάμιν προνοητικὴν διὰ πάντων χωροῦν, καὶ τὸν ἐν ἐκάστῳ κατὰ φύσιν λόγον ἀνακινῶν, καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς συναίσθησιν τῶν πλημμελῶς παρὰ τὸν θεομὸν τῆς φύσεως πεπραγμένων ἄγον τὸ αἰσθανόμενον· τὸν τὴν προαίρεσιν εὐεικτον ἔχοντα πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ἐκ φύσεως ὀρθῶν λογισμῶν. Ἀμέλει τοι πολλοὺς εὐρίσκομεν καὶ τῶν ἀγαν βαρβάρων καὶ νομάδων ἀνθρώπων, καλοκαγαθίας μεταποιοιούμενους, καὶ τοὺς ἀνέκαθεν κρατήσαντας τοὺς ἐν αὐτοῖς θηριώδεις ἀθετοῦντας νόμους. Οὕτω μὲν οὖν ἐν πᾶσιν ἀπλῶς ἐστί τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Προσδιορισμένως δὲ καὶ κατ' ἄλλην ἐπίνοιαν ἐστὶν ἐν πᾶσι τοῖς κατὰ νόμον ὡς νομοθετικόν, καὶ προαγορευτικόν μελλόντων μυστηρίων, ἐμποιοῦν αὐτοῖς, αἰσθησὶν μὲν τῆς τῶν ἐντολῶν παραβάσεως, ἐπιστήμην δέ, τῆς προαγορευθείσης κατὰ Χριστὸν τελειότητος· ὅθεν καὶ τούτων πολλοὺς εὐρίσκομεν, τοὺς μὲν παλαιὰν καὶ ἐν σκιάις κειμένην καταλιμπάνοντας λατρείαν, πρὸς δὲ τὴν νέαν καὶ μυστικὴν προθύμως μεταβαλλομένους.

Ἔστι δὲ πρὸς τοῖς εἰρημένους τρόποις, καὶ ἐν πᾶσι τοῖς τὸ θεῖον καὶ θεοποιὸν ὄντως ὄνομα τοῦ Χριστοῦ κληρωσαμένοις διὰ τῆς πίστεως, οὐ μόνον ὡς φρουρητικόν, καὶ προνοητικῶς λόγου τοῦ κατὰ φύσιν ἀνακινητικόν· καὶ ὡς δεικτικόν τῆς τῶν ἐντολῶν παραβάσεως καὶ φυλακῆς, καὶ τῆς κατὰ Χριστὸν ἐξαγγελτικῶν προαγορευέσεως. Ἀλλὰ καὶ ὡς δημιουργὸν τῆς κατὰ χάριν διὰ τῆς πίστεως δοθείσης υἰοθεσίας. Ὡς γὰρ σοφίας ποιητικὸν ἐν μόνοις ἐκείνοις γίνεται, τοῖς κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα καθαρθέεισι διὰ τῆς τῶν ἐντολῶν ἀκριβοῦς συνασκήσεως, ὡς οἰκείους προσομιλοῦν, διὰ τῆς ἀπλῆς καὶ αὐλοῦ γνώσεως («Ὅρα τις ἡ ἀπλή καὶ αὐλοῦ γνώσις), καὶ τὸν νοῦν αὐτῶν ταῖς ἀχράντοις τῶν ἀρρητῶν νοήσει πρὸς ἐκθέωσιν ἐκτυποῦν.

Ἔστι οὖν ἐν πᾶσι μὲν ἀπλῶς, καθ' ὃ πάντων ἐστί συνεκτικόν καὶ προνοητικόν, καὶ τῶν φυσικῶν σπερμάτων ἀνακινητικόν· προσδιορισμένως δέ, καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἐν νόμῳ, καθότι τῆς τῶν ἐντολῶν ἐστὶν ὑποδεικτικόν παραβάσεως, καὶ τῆς κατὰ Χριστὸν προαγορευθείσης ἐπαγγελίας φωτιστικόν· Ἐν δὲ πᾶσι τοῖς κατὰ Χριστὸν, πρὸς τοῖς εἰρημένους, ὡς υἰοθετικόν· ὡς δὲ σοφίας

και ενέργειας του Ἁγίου Πνεύματος εἶναι διαφορετικός και ἀνάλογος τῶν περιστάσεων. Γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἐνεργεῖ σάν «θείας υἰοθεσίας ποιητικόν», γιὰ τοὺς ζῶντας κατὰ νόμον σάν «νομοθετικόν και προαγορευτικόν» και σάν «ποιητικόν και προνοητικόν» γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἐδῶ, ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκφράζεται συναφειακά, σ' ἄμεση σχέση με τὴ δεκτικότητα τῶν ἀνθρώπων, χωρὶς νὰ ὑποβαθμίζεται ἡ σωστικὴ παρουσία του στὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ἂν και ἀναγνωρίζει τὴν πλήρη ἀποκάλυψη και ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν Ἐκκλησία, δὲν περιορίζει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὰ στενὰ κανονικὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παρουσία του τόσο στοὺς «κατὰ νόμον» ἀλλὰ και γενικὰ σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους κατὰ ποιοτικὰ διαφορετικὸ τρόπο ἔχει σωστικὴ κατ' ἐμὲ διάσταση, ἀφοῦ ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον εἶναι πάντοτε ἐκφραση τῆς ἀγάπης του.

Ὁ Θεός, χωρὶς νὰ βιάζει τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ἀνελλιπῶς ἐργάζεται γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου. Ἄν και ἡ σχέση τῶν Χριστιανῶν με τὸν Θεὸ δὲν νοεῖται χωρὶς ἀποδοχὴ και ὁμολογία τῆς ὅλης ἀλήθειας, με κέντρο τὴν ὁμολογία πίστεως στὸν ἐνσαρκωμένο Λόγον, τὸ βάπτισμα και τὴν ἐμπρακτὴ ἀγάπη, αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἄνθρωποι ἄλλων θρησκειῶν ἢ ἀκόμη και ἄθεοι πού ζοῦν ἀνόνομα τὴ Χριστιανικὴ ζωὴ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ ἢ ὀλοκληρωτικὰ ἐκτὸς Ἐκκλησίας στὴν εὐρύτερη διάστασή της. Ὁ Καρμίρης ὑποστηρίζει πὼς τόσο ἡ σωτηρία τῶν ἑτεροθρήσκων, τῶν ἑτεροδόξων και τῶν αἰρετικῶν ὅπως και ὄλων τῶν χριστιανῶν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ πού διατηρεῖ τὴν ἐλευθερία τῆς ἀγάπης του νὰ «ἐνεργεῖ και δι' ἄλλων –πλὴν τῶν διὰ τῆς Ἐκκλησίας– ἀγωγῶν και μεθόδων ἢ ἐκτάκτων μέσων και ὁδῶν τὴν μετοχέτευσιν και μετάδοσιν τῆς χάριτος και σωτηρίας ὡς δῶρον πρὸς τοὺς ἀξίους και δοκίμους και ἐπιδεκτικοὺς ταύτης ἑτεροθρήσκους, τοὺς ἐξ ἀδηρίτου και ἀκατακινήτου μὲν ἀνάγκης και ἀναιτίους ἀγνοίας και πλάνης ἢ καλῆ τῆ πίστει πλανωμένους, ἀλλ' ἐν πίστει και ἀρετῇ βιούντας ἔξω τῆς ταμειούχου τῆς θείας χάριτος ἀρετῆς»²².

Ὁδηγοῦν οἱ «ἀτελεῖς δρόμοι» τῶν ἄλλων θρησκειῶν στὴ σωτηρία και κοινωνία με τὸν Θεὸ κατὰ τρόπο ἀνάλογο με τὴ σωτηρία τῶν χριστιανῶν μέσα στὴν Ἐκκλησία;

ποιητικόν, ἐν οὐδενὶ τῶν εἰρημένων ἐστὶν ἀπλῶς, πλὴν τῶν συνιέντων, και ἑαυτοὺς διὰ τῆς ἐνθέου πολιτείας ἀξίους ποιησαμένων τῆς αὐτοῦ θεωτικῆς ἐνοικήσεως. Πᾶς γὰρ μὴ ποιῶν τὰ θεῖα θελήματα, κἂν πιστός ἐστιν, ἀσύνετον ἔχει τὴν καρδίαν, ὡς πονηρῶν λογισμῶν ἐργαστήριον, και τὸ σῶμα καταχρεῶν ἁμαρτίαις, ὡς διαπαντός μολυσμοῖς παθῶν συνεχόμενον.

22. I. N. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Ἡ Παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ Σωτηρίας», σ. 689.

Τὸ γεγονός πὼς εἶναι καὶ αὐτοὶ παιδιά τοῦ Θεοῦ σημαίνει ἀπερίφραστα πὼς καὶ αὐτοὶ ἔχουν τὴ δυνατότητα μέσα στὴν ἱστορική τους πορεία καὶ τὶς πολιτιστικὲς καὶ θρησκευτικὲς τους παραδόσεις νὰ λάβουν τὸ δῶρο τῆς σωτηρίας ἀπὸ τὸν Θεό, ἀφοῦ ὁ Θεὸς ποτὲ δὲν ἐγκαταλείπει τὰ παιδιά του καὶ οὔτε ἔπαυσε ποτὲ νὰ φροντίζει γιὰ τὴ σωτηρία τους. Ποιά εἶναι, ὁμως, ἡ φύση αὐτῆς τῆς σωτηρίας; Ἄν ἡ σωτηρία πού προσφέρουν οἱ ἄλλες θρησκείες εἶναι ἀνεξάρτητη τοῦ Χριστοῦ, τότε ἡ ἀπάντηση εἶναι χωρὶς ἐνδοιασμούς ἀρνητική. Ἄν δεχθοῦμε κάτι τέτοιο σημαίνει πὼς ἐγκαταλείπουμε ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τὸν εὐαγγελισμό. Ἡ Ἐκκλησία διακηρύττει: «οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία· οὐδὲ γὰρ ὄνομα ἔστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. 4:12). Ἡ χριστιανικὴ πίστη πὼς ὁ Σωτῆρας τοῦ κόσμου εἶναι μόνο ὁ Χριστὸς ξεχώρισε τοὺς χριστιανούς ἀπὸ τοὺς ἑβραίους καὶ παραμένει ἡ βασικὴ διαφορὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὶς ἄλλες μονοθεϊστικὲς θρησκείες. Αὐτὸ ἐκφράζεται ἀπερίφραστα στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη: «οὕτω γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀποληται, ἀλλ' ἔχη ζωὴν αἰώνιον» (Ἰω. 3:16). Ἡ ἰδέα αὐτῆ τῆς σωτηρίας ταυτίζεται μὲ τὸ μήνυμα τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸν ἐρχομὸ τῆς ἐσχατολογικῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εἶναι συνδεδεμένη ἀρρηκτα κατὰ τρόπο ὀριστικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ ἀπὸ τὸν Χριστὸ στὸ προσώπὸ του καὶ τὴ διακονία του: «πᾶς ὃς ἂν ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὁμολογήσῃ ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ· ὁ δὲ ἀρνησάμενός με ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων ἀπαρνηθήσεται ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ» (Λκ. 12:8-9).

Ἡ βασικὴ χριστιανικὴ ὁμολογία γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὁμολογίας τοῦ Χριστοῦ γιὰ σωτηρία ἔχει βέβαια πολλαπλὲς ἐρμηνεῖες. Μία ἐρμηνεία πού ἐπικράτησε στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πὼς σωτηρία εἶναι ἐφικτὴ μόνο γι' αὐτοὺς πού πιστεύουν στὸ εὐαγγέλιο τῆς Ἐκκλησίας, βαπτίζονται καὶ συμμετέχουν στὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη. Ἐδῶ ἡ Ἐκκλησία ταυτίζεται σχεδὸν ἀπόλυτα μὲ τὸν Χριστό, ἀφοῦ ἡ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπορρέει ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ τὸν Χριστὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ Ἐκκλησία ὁμως εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰησοῦς μᾶς λέει πὼς στὴν τελικὴ παρουσία πολλοὶ θὰ συνέλθουν ἀπὸ ὅλες τὶς κατευθύνσεις γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὸ ἐσχατολογικὸ δεῖπνο μὲ τὸν Ἀβραάμ, τὸν Ἰσάακ καὶ τὸν Ἰακώβ, ἐνῶ πολλὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας δὲν θὰ εἰσέλθουν στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ: «πολλοὶ ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν ἤξουσιν καὶ ἀνακλιθήσονται μετὰ Ἀβραάμ

καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, οἱ δὲ υἱοὶ τῆς βασιλείας ἐκβληθήσονται εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον» (Μτ. 8:11-12· Λκ. 13:8). Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ εἶναι σπουδαῖο γιατί ἀποκαλύπτει πὼς πολλοὶ ἄνθρωποι ἀνήκουν στὸν Θεὸ καὶ στὴ βασιλεία του, στὴν ὁποία θὰ εἰσέλθουν ἴσως ὄχι ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ φορέα τῆς σωτηρίας, τὴν Ἐκκλησία. Πὼς λοιπὸν ἀνήκουν στὸν Θεό; Ὁ τρόπος τῆς ζωῆς θὰ πρέπει νὰ ἀντικατοπτρίζει τὰ κριτήρια τῆς θεϊκῆς θέλησης γιὰ φιλανθρωπία, ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη. Ἡ παραβολὴ τῆς κρίσης ἐκφράζει αὐτὴ τὴν ἄποψη:

«Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, καὶ συναχθήσεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἀφοριεῖ αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων ὥσπερ ὁ ποιμὴν ἀφοριεῖ τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων, καὶ στήσει τὰ μὲν πρόβατα ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων. τότε ἐρεῖ ὁ βασιλεὺς τοῖς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ· δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου. ἐπέινασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ ἐποτίσατέ με, ξένος ἦμην, καὶ συνηγάγετέ με, γυμνός, καὶ περιεβάλετέ με, ἡσθένησα, καὶ ἐπεσκέψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἦμην, καὶ ἤλθετε πρὸς με. τότε ἀποκριθήσονται αὐτῷ οἱ δίκαιοι λέγοντες· κύριε, πότε σὲ εἶδομεν πεινῶντα καὶ ἐθρέψαμεν, ἢ διψῶντα καὶ ἐποτίσαμεν; πότε δὲ σὲ εἶδομεν ξένον καὶ συνηγόμεν, ἢ γυμνὸν καὶ περιεβάλομεν; πότε δὲ σὲ εἶδομεν ἀσθενῆ ἢ ἐν φυλακῇ, καὶ ἤλθομεν πρὸς σέ; καὶ ἀποκριθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐρεῖ αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε» (Μτ. 25:31-40).

Τὸ κριτήριον γιὰ τὴ τελικὴ κρίση τῶν ἐθνῶν καὶ τὴν εἴσοδό τους στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη ἡ γνώση τους γιὰ τὸν Ἰησοῦ ἢ τὸ νὰ εἶναι μέλη τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἡ συμπεριφορὰ τους στοὺς πεινασμένους, διψασμένους, ξένους, ἄστεγους, ἀρρώστους, φυλακισμένους. Μ' ἄλλα λόγια ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀνήκει σ' αὐτοὺς πού ἡ ζωὴ τους ἀντανακλᾷ τὴ φιλανθρωπία του, τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς βασιλείας του, ὅπως ἀποκαλύφθηκαν στὴ διδασκαλία καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Μ' αὐτὸ τὸ τρόπο θὰ πρέπει νὰ κατανοήσουμε τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας πὼς μόνο διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἡ σωτηρία προσφέρεται στοὺς ἀνθρώπους. Ἡ πίστη αὐτὴ εἶναι πρόσκληση γιὰ πίστη στὸν Χριστὸ καὶ ὁμολογία τῆς θεότητάς του, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκη τὸν ἀποκλεισμό ἀπὸ τὴ σωτηρία ὄλων αὐτῶν πού δὲν βρῖσκονται γιὰ ἱστορικοὺς καὶ περιστασιακοὺς λόγους σὲ κοινωνία μετὰ τὴν Ἐκκλησία. Αὐτοὶ πού ζοῦν ἀνώνυμα τὴ

χριστιανική ζωή δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μακρὰ ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει:

«Ὡσπερ γὰρ πολλοὶ τῶν ἡμετέρων οὐ μεθ' ἡμῶν εἰσιν, οὗς ὁ βίος ἀλλοτριῶ τοῦ κοινοῦ σώματος· οὕτω πολλοὶ τῶν ἕξωθεν πρὸς ἡμῶν, ὅσοι τῷ τρόπῳ τὴν πίσιν φθάνουσιν, καὶ δέονται τοῦ ὀνόματος, τὸ ἔργο ἔχοντες»²³.

Βασισμένοι στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ἡ σωτηρία προσφέρεται ἀποκλειστικὰ σὰν δῶρο τοῦ Θεοῦ καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ ζοῦν πέρα ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους ἀντανανκᾶ τις ἀρχές καὶ τις ἀξίες τοῦ εὐαγγελίου. Στὴν Ἐκκλησία ὑπάρχει ἡ βεβαιότητα τῆς σωτηρίας καὶ ἡ καθολικότητα τῆς ἀλήθειας ποὺ μεταμορφώνει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων σὲ εἰκόνα Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ βεβαιότητα τῆς σωτηρίας καὶ καθολικότητα τῆς ἀλήθειας ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀβέβαιος καὶ μερικὴ. Οἱ χριστιανοὶ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦν πὼς μερικοὶ ποὺ δὲν εἶναι χριστιανοί, ἀσυνείδητα μπορεῖ νὰ εἶναι περισσότερο ταυτισμένοι μὲ τὸν Χριστό, καὶ νὰ μετέχουν τῆς σωτηρίας, ἀπὸ μερικῶς κατ' ὄνομα χριστιανούς.

Ὁ θεολογικὸς μας λόγος μέσα στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης φιλελεύθερης κοινωνίας καὶ τοῦ διαθησκειακοῦ διαλόγου θὰ πρέπει νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν παρότρυνση τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη πρὸς τὸν ἱερέα Σωσίπατρο ποὺ τὸν συμβουλεύει νὰ μὴ θριαμβολογεῖ καὶ νὰ αἰσθάνεται εὐχαριστημένος ὅταν ἀντικρούει μία ἄλλη θρησκευτικὴ παράδοση ποὺ δὲν τοῦ φαίνεται σωστή, ἔστω ἀκόμη καὶ ἂν τὴν ἔχει μελετήσει σὲ βάθος. Ὑπάρχει κίνδυνος σ' αὐτὴ τὴν ἀπόκρουση νὰ διαφύγουν τῆς προσοχῆς του κρυφές ἀλήθειες ποὺ ἐμφωλεύουν σ' αὐτὲς καὶ δὲν εἶναι ἄμεσα κατανοητές, γιατί καλύπτονται ἀπὸ τὸ ψεῦδος. Ὁ Ἅγιος Διονύσιος συμβουλεύει τὸν Σωσίπατρο πὼς θὰ ἦταν καλὸ νὰ πάψει νὰ καταγγέλλει τοὺς ἄλλους καὶ νὰ μιλᾷ γιὰ τὴν ἀλήθεια κατὰ τρόπο ἀδιάσειστο: «ἀφέξῃ με τοῦ καθ' ἑτέρων λέγειν, ὑπὲρ ἀληθείας δὲ οὕτως ἐρεῖς, ὡς παντὶ εἶναι ἀνεξέλεγκτα τὰ λεγόμενα»²⁴.

23. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος 18, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου*, 6, PG 35, 992BC.

24. COLM LUIBHEID, *Pseudo-Dionysius: The Complete Works* (New York: Paulist press, 1987), σ. 266.